

Ivana Hadjievaska, Jana Kocevaska (ur.), *Invisible archives: Women in the periodicals from Vardar Macedonia between the two world wars*, Skopje: Center for Research of Nationalism and Culture, 2021, 175 str.

U upečatljivom mozaiku historijskih diskursa narativi i doprinosi žena povijesnom razvoju društva, nacionalnoj emancipaciji kolektiva često su bili prepušteni sjenci, a njihovi glasovi prigušeni na stranicama dominantne historiografije. Ipak, u periodici Vardarske Makedonije leži tapiserija ženskih priča koja je predstavljena kroz Zbornik radova *Nevidljivi arhivi: Žene u periodici iz Vardarske Makedonije između dva svjetska rata*, čije uredništvo potpisuju Ivana Hadjievaska i Jana Kocevaska. Riječ je o Zborniku radova koji rasvjetljava živote, borbe i težnje žena u periodu između dva svjetska rata. Poput skrivenog blaga unutar arhiva, radovi unutar Zbornika otkrivaju otpornost i djelovanje žena koje su se kretale kroz burne tokove historije. Termin *nevidljivi arhivi* implicira da su doprinosi i perspektive žena u historiji Vardarske Makedonije bili zamagljeni u tradicionalnim historijskim narativima. Ova knjiga stoga predstavlja pokušaj da se ovaj previd ispravi tako što će skrenuti pažnju na glasove i iskustva žena dokumentirana u makedonskoj periodici između dva svjetska rata. Tako značajno daje doprinos proučavanju historije žena s četiri rada čiji su autori mladi i perspektivni pravници, historičari, književnici i antropolozi. Interdisciplinarni pristup obogaćuje tekst, omogućujući sveobuhvatnu istražnost različitih aspekata historije žena u Vardarskoj Makedoniji između dva svjetska rata.

U *Predgovoru* Nada Boškovska ističe izuzetne i često zanemarene doprinose žena Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji tokom kasnog 19. i početka 20. stoljeća. Kroz detaljne studije ona osvjetljava različite uloge koje preuzimaju žene, od skrivanja komita do pružanja kurirskih usluga

i krijumčarenja oružja. Pored toga, Boškowska naglašava aktivaciju žena u zalaganju za prava svoje zajednice, te njihovu spremnost da krenu na mukotrpan putovanja u Bitolj kako bi se suprotstavile osmanskim vlastima. Nadalje, Boškowska odaje priznanje za izuzetnu hrabrost žena koje su direktno sudjelovale u oružanom otporu, pokazujući svoju nepokolebljivu posvećenost revolucionarnom cilju zajedno sa svojim muškim kolegama. U *Uvodu* urednice Zbornika Ivana Hadjievska i Jana Kocevskaja ističu značaj periodike kao skladišta dokaza o ženskom aktivizmu i autorstvu, dovodeći u pitanje konvencionalne narative koji su marginalizirali ili izbrisali ženske glasove iz historijskog diskursa. Pored toga, uvod služi kao uvjerljiv poziv na akciju, potičući čitatelje da se kritički bave historijskim narativima i prepoznaju vitalnu ulogu žena u oblikovanju društava i kultura kroz historiju.

Prvi rad pod naslovom “Društvene i političke prilike u Vardarskoj Makedoniji i položaj žena” autora Zdravka Stojkoskog bavi se zamršenom interakcijom između društvenih i političkih faktora u Vardarskoj Makedoniji tokom međuratnog perioda, posebno se fokusirajući na status žena. Stojkoski započinje svoj diskurs kontekstualizacijom globalnog miljea za žene između dva svjetska rata, primjećujući napredak u političkom oslobođenju, proširenom radnom učešću i povećanom pristupu obrazovanju. Međutim, on tvrdi da su se unatoč ovim koracima žene i dalje borile sa sveprisutnim nejednakostima, što je zahtijevalo neprekidne borbe koje su urodile opipljivim plodom tek u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Kada je u pitanju Kraljevina Jugoslavija, Stojkoski ističe ukorijenjenu privrženost žena tradicionalnim rodnim ulogama, što je onemogućavalo značajan angažman žena u političkim i društvenim sferama. Nadalje, on ilustrira simbiotski odnos društvenih i političkih sfera u Vardarskoj Makedoniji, posebno kroz prizmu obrazovnog sistema, koji je postao kanal za nametanje srpske kulture i jezičku asimilaciju. Stojkoski razjašnjava spoj nacionalnih i društvenih pokreta u Vardarskoj Makedoniji usred ovih izazova, u kojem se borba za nacionalni identitet ispreplela s borbom protiv ekonomske eksploatacije i društvenih nepravdi, naglašavajući na taj način višestruku prirodu iskustava žena u regionu tokom ovog ključnog perioda historije.

“Štampa i ženski politički aktivizam u Makedoniji u prošlosti: teme i primjeri učešća žena u javnim poslovima i politici u 20. stoljeću” rad je Ivane Hadjievске i predstavlja nijansirano istraživanje portretiranja žena u makedonskoj štampi. Detaljnom analizom tri istaknuta makedonska časopisa – *Илюстрация Илинденъ*, *Лиц* i *Стена* Hadjievска otkriva mozaik angažmana žena u javnom diskursu i kroz politički aktivizam. Autorica uočava da su žene pretežno manifestirale svoju aktivnost kroz obrazovne poduhvate u lokalnim školama, područje koje se tradicionalno povezuje sa ženskim utjecajem. Ističući izuzetan primjer Evtimice Jančeve, pionirke pedagoga koja je nadmašila konvencionalne rodne norme artikulirajući vatreno zagovaranje rodne ravnopravnosti u obrazovnoj profesiji, Hadjievска naglašava ključnu ulogu intelektualki u suočavanju s društvenim ograničenjima. Štaviše, ona pronicljivo primjećuje da je učešće žena, pretežno iz urbanih i intelektualnih miljea, u humanitarnom aktivizmu često služilo kao kanal za njihovo prikazivanje u štampi kao oličenje građanske dužnosti i kulturnog preporoda. Nadalje, prikaz žena kao komitskih i četničkih boraca služio je i kao odstupanje od socijalno konstruiranih predstava o *ženstvenosti* i svjedočanstvo njihove hrabrosti i otpornosti u suočavanju s nedaćama. Svojom oštroumnom analizom prikaza žena u različitim književnim i intelektualnim sferama Hadjievска razjašnjava složenu interakciju između rodne dinamike, društvenih normi i političkog aktivizma, nudeći vrijedan uvid u povijesni proces jačanja uloge i vidljivosti žena u javnoj, društveno-političkoj sferi Vardarske Makedonije.

Naredni rad pod nazivom “Književna predstava žena u štampi iz međuratnog perioda” potpisuju dvije autorice – Manja Veličkovска i Frosina Kruškarovска. Na stranicama časopisa *Илюстрация Илинденъ* autorice su uočile nijansiran prikaz žena, sažimajući dvije naizgled kontradiktorne uloge. Prvo, žene su prikazane kao oličenje nacionalne stabilnosti i patrijarhalnih vrijednosti. Drugo, pojavile su se kao šampioni socijalnog oslobođenja i osnaživanja žena. Pored toga, autorice su uočile promjenu u prevladavajućem prikazu žena tokom vremena; dok je majčinska uloga prevladavala u ranijim godinama časopisa, kasniji tekstovi čiji su autori žene pokazivali

su patriotske i žalosne motive, razvijajući se tako da odražavaju nacionalistička osjećanja koja su prevladavala u Bugarskoj tokom tog doba. Spektar ženskih arhetipova pojavio se u različitim kontekstima: žene su prikazane kao pobunjenici, glasnici i četnici na planinskom terenu, dok su zauzimale uloge prosvjetnih i humanitarnih radnica u javnim sferama, suprotstavljene njihovim domaćim identitetima kućanica. Vrijedan je pažnje prikaz žena kao dobrotvora i evanđelista unutar granica doma. Komparativna analiza tri najpoznatija makedonska časopisa otkrila je različite tematske podloge. Časopis *Илюстрация Илindenъ* pokazao je vatreno veličanje herojstva i mučeništva u skladu s vrijednostima koje podržavaju Ilindenska organizacija i autonomistički pokret Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Suprotno tome, časopisi *Luč* i *Smena* usvojili su značajno drugačiji narativ, naglašavajući žene koje vode svakodnevni život kao majke, suružnice i mlade djevojke, uz samo sporadične primjere herojskih atributa, pretežno hrabrosti i oštroomnosti. Posebno je važno opažanje ponavljajuće teme tragične smrti među ženskim likovima, često osmišljene da izazove animozitet i krivicu prema percipiranim protivnicima, posebno kada su prikazani kao *turski* antagonisti.

Na koncu, posljednji rad – autorice Biljane Kotevske nosi naziv “Rod, historija i historiografija: Kroz rodno-osjetljive politike za određivanje rodne ravnopravnosti i rodne vidljivosti kao prioritet u razvoju makedonske historiografije” predstavlja uvjerljivo ispitivanje marginalizacije i nevidljivosti žena u makedonskoj historiografiji, bacajući svjetlo na ključni aspekt koji se često zanemaruje u naučnom diskursu. Kroz preciznu analizu Kotevska ocrtava kako zakonodavni okvir može poslužiti kao ključni katalizator za poticanje rodne ravnopravnosti i povećanje vidljivosti žena u historijskim narativima. Koristeći svoju pravnu ekspertizu, autorica identifikira očigledan jaz u strateškim dokumentima koji se odnose na nauku i bibliotečko-arhivsku djelatnost, zalažući se za integraciju rodnih perspektiva unutar strateških dokumenata za kulturni razvoj. Ova pronicljiva preporuka naglašava imperativ rješavanja rodnih dispariteta u okviru historijske nauke i arhivske prakse. Nadalje, autorica predstavlja niz pragmatičnih

preporuka usmjerenih na razbijanje heteronormativnih androcentričnih narativa ukorijenjenih u udžbenicima historije. Zalažući se za iskorjenjivanje rodnih stereotipa i diskriminacije, posebno kroz uključivanje i priznavanje doprinosa žena, autorica se zalaže za inkluzivniji i reprezentativniji pristup historijskom obrazovanju. Osim toga, prijedlog sveobuhvatne strategije ili revizije postojećih strateških dokumenata za rodnu ravnopravnost naglašava posvećenost autorice da izvrši suštinske promjene u širem društvenom okviru.

Naposljetku, ovo djelo obogaćeno je *Bibliografijom*, koju je sačinila Marina Mijakovska, i *Registrom* imena žena unutar bibliografije tri promatrana časopisa: *Илюстрация Илинденъ*, *Луč* i *Смена*. *Registar* imena služi kao ključni dodatak *Bibliografiji*, pružajući sveobuhvatan popis žena identificiranih u istraživanju. Svaki unos uključuje ne samo imena i prezimena žena već i biografske detalje i bibliografske veze do odgovarajućih tekstualnih sadržaja u štampi. Dok se *Bibliografija* fokusira na prikupljanje naslova sa ženama, *Registar* ide korak dalje obuhvatanjem imena iz naslova koji zbog metodološkog okvira knjige nisu ušli u *Bibliografiju*. Ovakav pedantan pristup ima za cilj da otvori put za dalje istraživanje biografsko-bibliografskih profila žena čiji je doprinos njihovim zajednicama možda bio značajan, ali je zanemaren u historijskim i književnim narativima.

Zbornik radova *Невидљиви архиви: Жене у периодичи из Вардарске Македоније између два свјетска рата* predstavlja duboki dokaz otpornosti, djelovanja i višestrukog doprinosa žena kroz historiju. Kroz pedantno istraživanje kolekcija radova koju su uredile Ivana Hadjievska i Jana Kocevaska iznosi na vidjelo glasove i iskustva žena što su se kretale burnim tokovima historije Vardarske Makedonije. Od *Predgovora* Nade Boškavske, koji osvjetljava hrabre uloge žena u revolucionarnim pokretima, do pronicljivih radova naučnica i naučnika kao što su: Zdravko Stojkoski, Ivana Hadžievska, Manja Veličkovska, Frosina Kruškarovska i Biljana Kotevska Zbornik radova nudi bogat niz priča koje izazivaju konvencionalne historijske narative i čine vidljivim povijesne napore žena uložene u oblikovanje društva.

Također, naglašava međusobnu povezanost društvene, političke i kulturne dinamike, otkrivajući kako se ženski aktivizam ukrštao sa širim pokretima za nacionalni identitet, socijalnu pravdu i rodnu ravnopravnost. Kroz detaljna ispitivanja periodike autori razotkrivaju složenost ženskih uloga, od odgajateljica i aktivistkinja do buntovnica i dobrotvora, pokazujući raznolikost njihovih doprinosa i težnji. Štaviše, uključivanje sveobuhvatne *Bibliografije* i *Registra* imena dodatno povećava naučnu vrijednost Zbornika, pružajući odskočnu dasku za buduća istraživanja često zanemarenih biografskih i bibliografskih profila žena u Vardarskoj Makedoniji. Ovaj Zbornik radova ne samo da popunjava značajnu prazninu u historiografiji već služi i kao dirljiv podsjetnik na važnost prepoznavanja i pojačavanja marginaliziranih glasova u našem razumijevanju prošlosti. Pozivajući se na potrebu za kritičkim angažmanom u historijskim narativima i promovirajući rodnu ravnopravnost u akademskoj raspravi, Zbornik stoji kao svjedočanstvo o trajnom naslijeđu žena u oblikovanju toka povijesti.

Amina Abaspahić